

**Велика Волинь:
історико-географічний
та соціально-
економічний виміри**

Монетарна система Волині в період формування грошового господарства в часи Давньоруської держави

Головна увага у статті відведена дослідженню формування грошової системи Волинської землі. Аналізу піддано грошове господарство в докняжжі часи та в період Давньоруської держави, визначено головні напрямки розвитку грошового обігу тієї доби, описано основні види грошових одиниць Давньої Русі.

Ключові слова: Давньоруська держава, Русь, Волинська земля, Волинь, грошовий обіг, златник, срібник.

Археологічні знахідки на території Волині свідчать, що грошовий ринок на Волині вже був сформований в давні часи. Найдавнішими монетами, знайденими на Волині, є дві монети номіналом 4 драхми, що були випущені в 356 році до нашої ери батьком Олександра Македонського Філіпом II. Ці монети було знайдено 5 грудня 1982 р. на березі р. Сарни у смт. Торчин Луцького району [1]. Можемо стверджувати, що масовими знахідками на території є монети Римської імперії, оскільки ще у першій половині I тис. н. е. місцеве населення (давні слов'яни та готи) вступило в активні товарно-грошові відносини з Римською імперією. Купці-римляни досить успішно торгували з волинянами. Про це свідчать численні скарби з римськими монетами, виявлені у Луцьку, Ківерцях (1700 р.), в с. Садів, с. Баїв (підвіска з монетою Адріана, III ст. н. е.), с. Боратин (денарій Антонія Пія 138–192 р. н. е.), с. Білосток, смт. Торчин, смт. Забороль Луцького району; с. Будятичі, с. Ласків, с. Липно, с. Лудин Володимир-Волинського району; с. Світязь (денарій Марка Аврелія), с. Машів Любомльського району (золоті монети Марка Аврелія 161–180 р. н. е.), с. Борочиче, с. Брани, с. Квасів Горохівського району (золотий солід Юліана); с. Сереховичі Старовижівського району (1935 р. – скарб з римських монет) Волинської області, с. Боремель Млинівського і с. Рубче Рівненського району Рівненської області [2].

Серед перелічених скарбів слід відзначити ласківський (Володимир-Волинський район) скарб, знайдений ще в 1610 році, до складу якого входили 7 золотих медальйонів [3]. Нині у нумізматичному зібранні Ермітажу зберігається золотий медальйон імператорів Констанція і Констанса з лаврівського скарбу [4].

Широко відомий 50-кілограмовий скарб з с. Борочиче Горохівського району, де серед монет від правління Веспасіана 62 р. н. е. до правління Септимія Севера 218 р. н. е. було виявлено золотий медальйон імператора Йовіана (363–364 рр.); скарб з с. Брани із золотим медальйоном імператора Траяна (98–117 рр.); скарб, виявлений під час риття траншеї в часи Першої світової війни, в якому був золотий медальйон імператора Костянтина [5]; скарб з с. Машів, у якому був золотий солід Марка Аврелія і (золоті та срібні римські монети) з с. Лудин Володимир-Волинського району. Відомі і поодинокі знахідки золотих римських монет у с. Вигода Житомирського району та містах Житомирі (монета Антонія Пія) і Острозі (Марка Аврелія) [6].

Цікавим є скарб із Зауст-Боратина (нині с. Веселе Луцького району), знайдений у 1928 році Федором Ленєм. У скарбі було 1000 денаріїв На жаль, цей скарб до нашого часу не зберігся.

Подібні скарби свідчать про те, що у першій половині I тис. н. е. племена волинян не тільки вели інтенсивну торгівлю з Римською імперією, але, очевидно, перебували на військовій службі та виконували певні військові завдання для римлян. Підставою для такого припущення є знахідки золотих медальйонів, якими нагороджувалися вожді цих племен за певні військові заслуги. Про активні зносини з римлянами свідчать також і дані топоніміки. Зокрема, відомий так званий «Римський шлях» в с. Садів Луцького та «Траянові вали» між селами Брани та Борочичі Горохівського районів.

Результати здійсненого нами дослідження, дозволяють стверджувати, що серед монет, які потрапляли на Волинь у добу Римської імперії,

основними були монетні номінали – золотий ауреус (7,79 г) та срібний денарій (3,89 г). До розмінних номіналів належали латунні сестерції (27,28 г) та дупондії (13,64 г), мідні асси (10,91 г) та квадранси (1,7 г). Принагідно зазначимо, що співвідношення між ними було таким: 1 золотий = 25 срібним денаріям = 100 сестерціям = 250 ассам [6]. З 214 р. н. е. на честь імператора Каракалли (Марк Аврелій Север Антонін, 211–217 рр.) почали випускати срібні монети – антонініани номінальною вартістю в 2 денарії (вагою 5,11 г) [7].

Після грошової реформи 294 р. імператора Діоклетіана (284–305 рр.) денарій отримав нову назву «аргентеус», було введено новий номінал – фоліс (10 г), виготовлений зі сплаву з 5% вмістом срібла, оскільки карбування мідної, латунної монети та низькопробних денаріїв припинилося ще у середині III ст.). У 311 р. імператор Константин I (306–337 рр.) запровадив нову монетну одиницю – золотий солід вагою 4,54 г. Ця монета стала взірцем для створення інших монетних систем у країнах, що межували з Римською імперією [8].

Відомі знахідки золотих солідів – ауреусів і на Волині.

Крім офіційних грошових знаків грошового обігу на Волині римської доби карта представлена і надзвичайно цікавими знахідками. Так, знайдено велику кількість монет з пробитим отвором, що використовувались як амулети. Випадковими знахідками представлені окремі відрубані частини денаріїв, які становили певну частину грошового еквіваленту. На одній з таких монет, знайденої в с. Рокині Луцького району, є два контрмаркувальних штемпелі з зображенням імператора, що свідчить про те, що ці монети мали свій грошовий еквівалент.

Дещо пізніше за римлян у торгово-грошові відносини з населенням волинських земель вступають араби. Очевидно, вони проникали на Волинь через Подунав'я та Західну Європу. Про активну торгівлю з арабським світом та Хозарією свідчить скарб, знайдений у смт. Торчин, до складу якого входить близько 200 монет різних номіналів та знахідка на місці городища «Волинь» (арабські монети та амулет у вигляді великої монети, з одного боку якого квадрат, поділений на 25 менших квадратів і в кожному з них викарбувана арабська літера) та арабські монети з с. Острів'я Кременецького повіту [9].

Крім того у Торчині знайдено куфічний дирхем 968 р. у відмінному стані [10].

Знахідки арабських монет на Волині представлені скарбом, що зберігається у Волинському краєзнавчому музею з 297 куфічних дирхемів (з них 51 цілі, 98 фрагментів, 33 уламки та 115 – січка) 918–921 рр. та декількох десятків частинок таких дирхемів, які виконували роль дрібної монети, про що згадувалось вище [11].

Відомий скарб із 16 арабських та однієї візантійської монети Іоанна Цимісхія (969-976 рр.), знайдений у Костомлотах, датований кінцем X ст. У Грудку Надбужному знайдено скарб з арабських монет та амулета з арабським написом [12].

У 2009 р. у Любомльському районі на Волині знайдено скарб, що складався з 1420 монет куфічних дирхемів; загальна вага скарбу 4280 грамів. На жаль, скарб не був повністю досліджений, хоча і є дані про вагу, кількість та фотографічне фіксування знахідки.

Від VIII ст. слов'янські землі поступово залучалися до грошового (монетного) обігу країн Східної Європи, основою якого тогочас були арабські срібні монети – куфічні диргеми (диргеми, дирхеми). Втім, в останній чверті X ст. значення останніх у Давній Русі значно зменшилося. Причина цьому – виснаження родовищ срібла в арабських країнах, що викликало їх знецінення й зменшення надходження на територію Русі.

Альтернативою арабським монетам поступово стають злитки вагового срібла з чіткою нормою номіналу, якої диргеми в X ст. уже не мали. Прогресивність монетної системи тогочасного Києва спричинила до припинення обігу східної монети у 60-х рр. X ст., тоді як у решті країн Східної Європи ця тенденція запізнилася на 30–35 років [13]. Не стала винятком Волинська земля, яка було прикордонною у Давній Русі й миттєво реагувала на всі зміни у товарно-грошових відносинах на внутрішньому ринку та ринках країн Заходу.

Виникненню власної грошової одиниці сприяли глибокі економічні, політичні та культурні зміни в Давній Русі, чия державність утверджувалася разом із зміцненням власної економіки. Позитиву цьому процесу додало прийняття християнства, яке зміцнювало владу князів, сприяло встановленню глибших і міцніших

зв'язків зі світом візантійської культури і культури країн Заходу. Перехід давньослов'янського суспільства до нових форм товарного й грошового обігу пов'язаний зі значним розширенням асортименту товарів, збільшенням обсягу купівель, а отже, й засобів обміну-торгу.

Невдовзі після прийняття християнства великий князь Володимир Святославович увів до обігу власну карбовану монету за золотим («златник», «злотник») та срібним («срібник», «срібляник») номіналами. Цим князь утверджував щойно набутий високий політичний статус держави та свій власний.

Й усе ж першою давньоруською монетою став златник, емітований, імовірно, у зв'язку з одруженням князя Володимира Святославовича з візантійською принцесою Анною близько 989 р. [14].

Випуск золотих монет князем Володимиром Святославовичем був кількісно дуже обмеженим (відомо лише 11 примірників) і відповідав візантійським традиціям монетної справи. Взірцем для них стали соліди візантійських імператорів Василя II і Константина VIII. Златники важили приблизно 4–4,4 г, від чого пішла назва руської вагової одиниці золотника (4,266 г). За більшістю золотих номіналів златник дорівнював ногаті [15]. Проба златника була досить високою (916–958), що дозволяє говорити про візантійський солід як взірець про наслідування і сировину для виготовлення давньоруських золотих монет.

На лицьовому боці златників зображено князя Володимира в парадному одязі й вінці, над лівим плечем його родовий знак (тризуб). На зворотному – зображення Пантократора [16]. Легенда монети була двох видів «Владимир на столе» і «Владимир, а се его злато». Ця давньоруська монета зі слов'янським написом, портретом князя і родовим знаком Рюриковичів відзначалася високим рівнем художнього виконання.

Окрім золотих, князь Володимир Святославович карбував срібні монети, які почали з'являтися разом із першими златниками, тобто близько 989 р. Вони, як і золоті монети князя Володимира Великого, емітовалися у незначній кількості (нині відомо лише 340 срібників) [17]. Випуск срібних монет був викликаний (як уже зазначалося вище), з одного боку, тим, що в економіці Давньоруської держави II половини X ст. стала відчутною нестача срібних монет у зв'язку

зі скороченням надходження арабських диргемів, з іншого – політичними мотивами: випуск власної грошової одиниці свідчив про утвердження суверенної держави.

Зразком для виготовлення давньоруських срібних монет стали візантійські срібні міліарисії; сировиною для карбування срібників здебільшого використовувалося срібло арабських монет. Спочатку срібники карбувалися із зображенням князя з тризубом над лівим плечем і Христа-Пантократора. Далі останнього на зворотному боці змінив великий, на все поле монети, родовий знак Володимира [18].

Найбільш поширеною легендою срібників, емітованих близько 989 р. була: «Владимир на столе, а се его сребро», хоча існував інший напис: «Владимир на столе». Попри це, слід зауважити, що срібники, які важили близько 3 г, були виготовлені з низькопробного срібла з великими домішками лігатури, що робило їх радше мідними монетами. Дослідники скарбів срібників вважають, що більшість їх номіналів дорівнювали куні «південноруської» монетної ваги (2,9–3,3 г) [19].

Повторно срібники були випущені князем Володимиром Святославовичем ще близько 1011 р., на честь його одруження з німецькою (германською) княжною. Основною відмінністю цих монет від попередніх було зображення на реверсі не Ісуса Христа, а тризуба. Карбувалися вони не довше двох років.

Наступним княжим емітентом срібників був син Володимира Святославовича – Ярослав Мудрий [20]. Перебуваючи намісником батька у Новгороді та жадаючи здобути незалежність від Києва, здійснив карбування срібної монети у 1014 р.

Срібники Я. Мудрого відрізняються від «батькових грошей» тим, що з одного боку, замість Христа було зображення святого Георгія (християнського покровителя Ярослава), на іншому – родовий знак Рюриковичів – тризуб із кружальцем на середньому зубці та легенда «Ярославле сребро» [21]. Доповнювали зображення два крапкові обідки на обох боках монети, між якими на аверсі були розетки з розташованих хрестоподібних крапок, а на реверсі – букви АМНМ, що мало означати слова «амінь». Цікаво, до ставши великим князем київським Ярослав Володимирович більше не повертався до карбування монет.

Здійснював карбування срібної монети названий син князя Володимира Святославовича – князь Святополк Окаянний. Це сталося у 1018 р., коли той після кількарічної боротьби посів київський престол. Свою родову ознаку князь позначив на монетах двозубцем – гербом брата Володимира – Ярополка, якого Святополк Окаянний вважав своїм батьком.

На срібниках князя Святополка розміщено його зображення і напис «Святополк». Згодом на цих монетах з'явилося зображення святого Петра – покровителя Святополка (князь отримав це ім'я при хрещенні) та легенда з іменем Петрос.

Ці срібники в монетному виробництві Європи XI ст. склали унікальне явище у плані майстерного виконання штемпеля монети, що свідчить про високий технічний та художній рівень карбування монет у Давній Русі. Щодо техніки виготовлення срібників, то вона мала свої особливості: монети не вирізувалися з пластини, як арабські та візантійські, а були литими. Вага срібників коливалася від 2,4 до 3,4 г. Різною була і проба срібла: високоякісні – 875–800 проби, а низькопробні – 500–300 проби срібла.

Окрему групу склали монети внука Ярослава Мудрого, тмутараканського князя Олега–Михайла. Близько 1078 р. він випускав монету з зображенням свого покровителя архангела Михаїла та написом на другій стороні: «Господи, помози Михайлу» [22]. Згадуємо про цю монету, бо її було знайдено й на Волині.

У цілому, відомо, що златники і срібники карбувалися в дуже малій кількості, а тому про об'єм використання цих монет у грошовому обігу Волині ми, на жаль, не можемо послуговуватися значними археологічними знахідками. Проте очевидно, що вони тут були в обігу, оскільки Волинська земля входила до складу Давньоруської держави. Про присутність в обігу на території краю срібних монет княжої доби свідчить знахідка срібника у 2007 р. поблизу м. Рівне.

Однак основною грошовою одиницею на Волині в добу Давньоруської держави була гривна, яку в середній та північній Європі називали маркою. Назва гривни походить від прикрас із золота чи срібла у вигляді обруча, котрий носили на шиї (загривку). Доля гривни у монетно-грошовій системі виглядає наступним чином: 1 гривна = 20 ногат = 25 кун = 50 різан = 150 векш (вівериць).

На Волині 5 таких гривен знайдено під час розкопок в с. Городище–2 Луцького району. У склад скарбу, крім п'яти гривен вагою від 171 до 305 г (чотири з них 500 проби, одна – 875-ї), входили три браслети: два – 875-ї проби, один – 925-ї та п'ять намистин 916-ї проби [23].

Гривна срібна (вагова) та гривна кун (розрахункова) стали на Русі розрахунковими одиницями. Спочатку їх вага були однаковою. Але внаслідок нестабільної ваги імпортованих монет, а також еволюції самої гривни, як одиниці ваги, гривна срібла почала рівнятися декільком гривнам кун. Гривни мали різну форму і масу: київська гривня важила 160–196 г срібла, чернігівська – близько 196 г [24]. У XII ст. гривна срібла (близько 204 г) по цінності вже прирівнювалася 4 гривнам кун (1 гривна кун – 51 г) [25].

Потім це слово набуло іншого значення – стало відповідати певній кількості (вазі) цінного металу, оскільки ця кількість могла складатися з певного числа монет. Гривна, яка складається з певної кількості монет, називалася гривною кун. За літописними джерелами XI ст. назва «куни» походить від хутра куниці, лисиці та горноста, які від початку монетного обігу відігравали важливу роль у торгівлі і товарному обміні.

У зв'язку з тим, що куна, яка до XIII ст. на слов'янській мові означала гроші, витісняючи термін срібло, була однією з основних грошових одиниць – куна – диргем, руський срібник та західноєвропейський денарій, давньоруська грошова система отримала назву – кунної грошової системи.

На території Волинської землі грошові гривні знаходили в Луцьку, околицях Торчина, с. Соснина Іваничівського р-ну, с. Новоутрузьке Любомльського р-ну, с. Городок Луцького р-ну, Дорогобужі, Торговиці, селах Хотин, Висоцьк, Софіївка, Борщівка [26].

За формою і вагою гривни поділялися на три типи: київського типу (продовгуватої шестикутної форми), новгородського типу (паличкоподібної, продовгуватої форми), чернігівського типу (неправильної овальної чи видовженої ромбічної форми). Усі вони були представлені в скарбах, знайдених на Волині, а отже перебували в грошовому обігу на теренах Волинського краю.

Окрім цих трьох типів гривен, в околицях Торчина Луцького р-ну на початку 90-х рр. XX ст.

знайдено грошово-речовий скарб, серед речей якого було дев'ять напівкруглих паличкоподібних злитків-гривен, не подібних за своїм зовнішнім виглядом на описані вище. Дослідники припускають, що ці гривні були відлиті на Волині в кінці XI – на початку XII ст. [27]. Через їх зовнішню відмінність від гривен київського, новгородського і чернігівського типів є сенс відстоювати думку про існування окремого – волинського типу гривни.

Усі грошові знахідки переконують, що на волинських землях в добу Давньої Русі мав місце активний обіг грошово-вагової одиниці – гривни, що свідчить про значний економічний розвиток Волині, а також про її активну участь у внутрішній та зовнішній торгівлі Русі.

Разом з цим, впевнені, що монети Давньоруської держави складають цінне джерело вивчення економіки, торгівлі, товарно-грошових і торгово-економічних відносин Волинського краю.

Джерела та література

1. Торчинський історичний музей. Фонди Нум.
2. Пасюк І. Формування грошового обігу на Волині в XI–XIII ст. / Пасюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Науковий збірник: Випуск 25: Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції. м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 26-31.
3. Спасский И. Г. Русская монетная система / И. Г. Спасский. – Ленинград: Издательство «Аврора», 1970. – 256 с.
4. Волинский календарь на 1903 г. – Житомир, 1902 – 246 с.
5. Кропоткин В. В. Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // Вестник истории. – 1951. – № 4. – С.28–39.
6. Зварич В. В. Нумізматичний словник. / В. В. Зварич – Львів: Вища школа, 1980. – 156 с.
7. Пасюк І. Формування грошового обігу на Волині в I–XIII ст. / І. Пасюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Науковий збірник: Випуск 25: Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції. м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 26-31.
8. Пасюк І. М. Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу / І. М. Пасюк. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 140 с.
9. Кучинко М. М., Кучинко З. М. Давні та середньовічні скарби Волині / М. М. Кучинко – Луцьк: Волинська книга. – 172 с.
10. Торчинський історичний музей. Фонди Нум.
11. Волинський краєзнавчий музей. – Фонди КДФ.
12. Волинский историко-археологический сборник. Вып. 1. – Почаев; Житомир: Издание распорядительной комиссии Волинского церковно-епархиального общества, – 1896. – 280 с.
13. Ремесло, торгівля, грошовий обіг в Київській Русі // Україна: хронологія розвитку: Енциклопедичне видання [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/remeslo-torgvlya-groshoviy-ob-g-v-ki-vsk-y-rus>
14. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 234.
15. Ремесло, торгівля, грошовий обіг в Київській Русі // Україна: хронологія розвитку: Енциклопедичне видання [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/remeslo-torgvlya-groshoviy-ob-g-v-ki-vsk-y-rus>
16. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 234.
17. Сотникова М. И. Тысячелетие древних монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков / М. И. Сотникова, И. Г. Спасский. – Л.: Искусство, 1983. – С. 60.
18. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 234.
19. Ремесло, торгівля, грошовий обіг в Київській Русі // Україна: хронологія розвитку: Енциклопедичне видання [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/remeslo-torgvlya-groshoviy-ob-g-v-ki-vsk-y-rus>
20. Спасский И.Е. Русская монетная система / И.Е. Спасский. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – С. 47.
21. Зубов П.В. Материалы по русской нумизматике / П.В. Зубов – М., 1897. – С. 42.

22. Пасюк І.М. Грошовий обіг на Волині / І.М. Пасюк. – Луцьк: ПВД «Твердиня». – С. 17.

23. Волинський краєзнавчий музей. Фонди «Нумізматика». – № 57226/1–875.

24. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу: підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко; за ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – С. 338.

25. Археологія і нумізматыка Беларусі // Бералуская Энцыклапедыя / Рэдкал.: В.В. Гетау і др. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 199.

26. Савицький В. Знахідки гривен на західній Волині / В. Савицький, В. Свінцицький // Львівські нумізматычні записки. – 2009–2010. – № 6–7. – С. 3.

27. Савицький В. Знахідки гривен на західній Волині / В. Савицький, В. Свінцицький // Львівські нумізматычні записки. – 2009–2010. – № 6–7. – С. 7.

Ігорь Пасюк

Монетарная система Волыни в период формирования денежного хозяйства во времена Древнерусского государства

Главное внимание в статье сосредоточено на формировании денежной системы Волынской земли. Анализируется денежное хозяйство в докняжеские времена и в период Древнерусского государства, очерчены главные направления развития денежного обращения той эпохи, описано основные виды денежных единиц Древней Руси.

Ключевые слова: *Древнерусское государство, Русь, Волынская земля, Волынь, денежное обращение, златник, сребреник.*

Igor Pasuk

Monetary system of Volyn in the period of the Ancient Rus State

The main place of the research is given to investigation of Volyn's monetary system in the Kniaz' period. Monetary household of the Ancient Rus State is analyzed, the main directions of the currency's development of this period are determined, the main types of the currency are described.

Key words: *The Ancient Rus State, Rus', Volyn's land, Volyn, currency, zlatnyk (a golden coin), sribnyk (a silver coin).*